

*Fortola
Valencia*

La llegenda d'una ballarina

*Fortola
Valencia*

Introducció

És sorprenent, avui, descobrir algun tresor amagat o una peça valuosa. Quan els mitjans de comunicació semblent preocupats per trobar notícies, i les treuen dels temes i figures més inversemblants, és fascinant fer conèixer un personatge autèntic i valuós.

TÓRTOLA VALENCIA. El seu nom pertany encara al secret i a l'erudició d'alguns iniciats però la nostra intenció i desig fora que a partir d'ara estés inclòs en l'extensa galeria de les gents famoses i populars.

Perque es algú viu, apassionat, excèntric, desmesurat i intemporal, creiem en la seva plena actualitat malgrat els anys transcorreguts des del seu naixement. El tarannà i l'especialíssim estil «tortollesc» mereixen ésser estudiats, difosos i admirats. Aquesta mostra pretén transmetre 'ls i amb aquesta finalitat està estructurada en tres parts:

- L'entorn en què es va moure la ballarina i les seves influències artístiques.
- La seva activitat com a ballarina.
- La seva personalitat intensa i la seva vida al marge de la dansa.

Tota la documentació utilitzada pertany al fons del Museu de les Arts de l'Espectacle de l'Institut del Teatre de la Diputació de Barcelona.

Tórcola Valencia. 1915.

Dibuix d'Arévalo

Tortola Valencia en el seu món artístic

Els grans moviments artístics no són fenòmens aïllats. Si són veritablement grans moviments, no es limiten a ser un corrent pictòric o literari, sinó que afloren simultàniament en diverses arts alhora. La dansa també ha donat una versió pròpia de molts moviments culturals generalitzats. El que tingué més força fou el Romanticisme, que produí en ballet una estètica pròpia, diferent de l'anterior, el paradigma de la qual podria ser La Sylphide (1832) del clan Taglioni. Però la troballa del ballet romàntic es perpetuà en excés i, en èpoques en què altres arts es mostraven exultants de creativitat, el ballet seguia aferrat a uns esquemes esdevinguts ja plenamet acadèmics. Fou aleshores quan sorgiren diversos nous en la dansa, que representaren la versió coreogràfica de les novíssimes tendències, sordits no de les companyies convencionals sinó d'iniciatives singulars i marginals. Algunes d'aquestes iniciatives s'estructuraren en forma de companyia convencional i aconseguiren oferir una alternativa competitiva al ballet clàssic tradicional, com el cas dels Ballets Russos de Diaghilev, però, en general, les novetats es difongueren a través de figures singulars.

1. Mata-Hari
2. La Bella Otero
3. Cleo de Merode
4. Raquel Meller
5. La Bella Chelito

4.

5.

El Modernisme -en la seva versió Art Nouveau- s'encarnà en la dansa de Loie Fuller, com després el retorn al Classicisme -que, entre nosaltres, s'acabà dient Noucentisme- s'encarnà en Isadora Duncan, o l'Expressionisme alemany prengué cos en Mary Wigman. Aquella és una època en què les tendències renovadores sorgeixen, en general, de la mà d'individualitats femenines, que sovint arribaran a l'one-woman-show. Al costat de la Fuller, nordamericana procedent del món del music hall que havia debutat a París el 1892, i de la Duncan, un altre mite nordamericà d'origen també i que es presentà a Europa entorn de 1900, aparegueren altres dansarines singulars: Ruth Saint-Denis, també nordamericana, que es presentà a Europa el 1906; Ida Rubinstein, russa, que si bé debutà en una companyia, la de Diaghilev, el 1909, encapçalà aviat espectacles propis; o, entre nosaltres, Àurea de Sarrà, una catalana que, amb les seves danses hel·leniques aconseguí la màxima condecoració cultural del govern grec.

En aquest context cal situar Tórtola Valencia que, sense antecedents coneguts, aparegué el 1908 ballant a Londres, iniciant una dècada d'activitat internacional que la duqué primer als music halls i després als teatres dels principals països d'Europa i d'Amèrica.

Primeres actuacions a Londres i Berlin. 1908.

*Fanny Talencia
Berlin 1908*

Fanny Talencia

*La Tortola a Berlín
Londres 1908.*

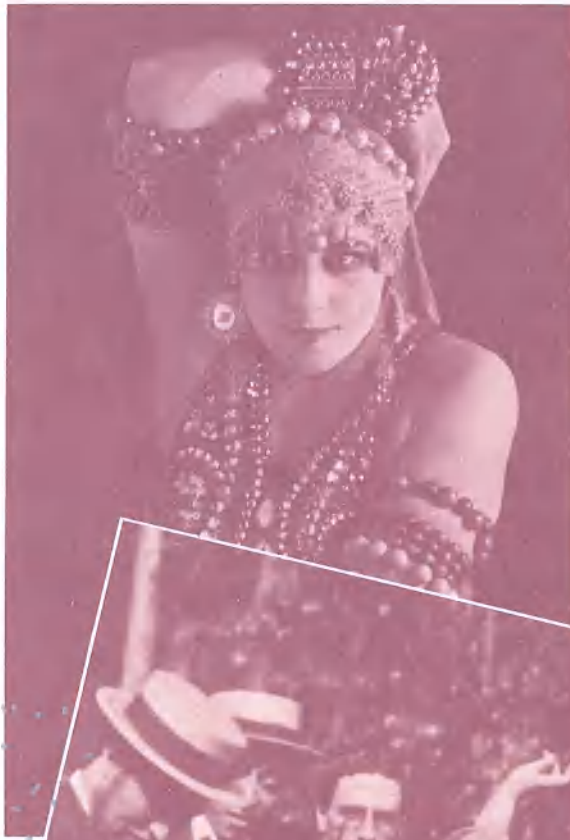

¿Quin paper representà Tórtola en el context de la dansa del seu temps i, encara més, en el context de la creació artística de l'època? Tórtola és un exponent claríssim d'una estètica molt pròpia dels primers anys del segle XX, anteriors a la Primera Guerra Mundial. S'ha dit d'ella que era modernista i també que era noucentista, però res d'això no és exacte. Noucentista, Tórtola només ho podia ser en el sentit primitiu de la paraula, quan s'aplicava a tot el que era propi dels Noucents, és a dir, del segle acabat d'estrenar. D'altra banda, qualificar Tórtola de modernista és abusiu i inexacte, almenys dins les coordenades que donem al Modernisme a Catalunya, ja que ella no tingué res a veure amb la renovació cultural que es produí aquí durant els anys 90. La Fuller era modernista, almenys en la vertent Art Nouveau del moviment, però no Tórtola ja que, per començar, cronològicament, ella actuà en una època en què el Modernisme pictòric i literari ja havia passat de moda. Quan començà a ballar, Rusiñol ja pintava jardins estereotipats, Casas havia perdut l'agressivitat inquieta dels seus millors temps i D'Ors-Xènius feia més de dos anys que pontificava des del Glossari. Per tant, considerar Tórtola Valencia com a modernista seria fer-li un flac favor, ja que la convertiria en un epígon molt rerassagat d'un moviment que ja ho havia dit tot anys enrera.

«La bacanal». 1915.

Dansa àrab. 1915.

«Dansa d'Anitra». 1915.

Santiago de Xile. 1916.

On pertany Tórtola Valencia és a un moviment cultural generalitzat, propi dels primers quinze anys del segle XX i que, de fet, no té nom. La vida artística i cultural no té una dinàmica tan simple i esquemàtica com sovint s'explica, i també sovint els moviments coexisteixen o se superposen els uns als altres sense anul·lar-se mútuament. En la història de l'art s'acostuma a dir que de 1903 a 1907 és l'època del fauisme, i que els anys següents són l'època del cubisme i de l'Expressionisme alemany. Això és veritat només fins a cert punt, ja que l'art més en voga durant aquests anys no era ni el fauvista ni el cubista —que sempre van ser inquietuds molt minoritàries— sinó aquest altre, que tractaré de descriure amb poques paraules.

L'art d'aquells anys es caracteritza per una artificiositat molt acusada, colorista i barroca, que troba en l'exotisme el seu millor vehicle d'expressió. Són anys en què Sada Yacco, amb la seva companyia de teatre japonès, es fa aplaudir pels intel·lectuals occidentals que juguen al refinament. Però també és l'època en què els temes orientals més o menys mistificats es divulguen fins i tot en els espectacles de varietats: Mata-Hari balla a la seva manera danses de les Índies Holandeses abans d'esdevenir l'espia més famosa de la història;

Dansa de la Serp. 1915.

«Dansa de la Baiadera». 1915.

Paris. 1912.

Anita Delgado, dansarina espanyola de varietés, arriba a casar-se amb el Maharajà de Kapurtala, en una operació matrimonial propiciada per intel·lectuals com Valle-Inclán o Ricardo Baroja. La cultura occidental, en tots els seus nivells, aparentment esgotada, busca en qualsevol exotisme alternatives creatives que substitueixin les basades en temes i estils autòctons. La recerca, però, sembla més lúdica que preocupada, més formal que conceptual. Tot i així, és intensa i es produeix a tots els nivells. Cal remarcar que aquest afany d'exotisme no es limitava als models orientals, sinó que també era buscat en aspectes folklòrics d'altres parts del món, entre els quals l'Espanya de pandereta i castanyoles, que veu renouar l'interès sentit cap a ella en el món occidental, en bona part gràcies a la força de la nova música clàssica d'Albéniz i Granados primer, i Falla i Turina més tard, fenomen que entroncà decididament la música folklòrica, bàsicament l'andalusa, amb la millor tradició musical europea.

En aquestes coordenades cal situar Tórtola Valencia: una dansarina que es desmarcava voluntàriament de l'arquetipus de la bailaora, si bé els temes basats en el folklore hispànic eren freqüents en el seu repertori. En aquest aspecte, és significatiu subratllar que tot i que

Dansa Xinesa. 1928.

Dansa Inca. 1926.

Dansa del «Kilo-Kilo». 1928.

la seva presentació absoluta a Londres va ser amb una dansa de caràcter espanyol, es preocupà de fer constar que s'inspirava en l'oli La Carmencita de John S. Sargent, el gran cronista pictòric de l'Anglaterra eduardiana. També eren freqüents en el seu repertori els temes basats en el ball clàssic, per bé que no és per això que és recordada. Tanmateix, la Tórtola més coneguda i característica era la que reencarnava amb connotacions esotèriques i un tant perverses, mites islàmics, egipcis, hebreus o fins i tot hawaïans, que l'entronquen amb l'estètica d'una pintura que podríem anomenar neo-simbolista, si no fos que, en general, el seu component essencial era més aviat el decorativisme, la pura exaltació dels sentits. Tórtola és una branca del mateix arbre que Anglada-Gamarasa, que dibuixà diversos apunts sobre ella. Però no és en l'art català on cal anar a buscar els paral·lels pictòrics de la dansarina. En aquella època, l'art català estava pràcticament monopolitzat pel naixent Noucentisme, estil que, en madurar definitivament, restà molt allunyat dels presupòsits estètics del món al que fem referència. El mateix Anglada, català de naixença, pertany més a un art cosmopolita amb base a París — on estava establert — que al del seu país d'origen. Tórtola és germana, en l'art hispànic, d'aquella generació de pintors, molts dels quals feren

Tórtola Valencia a casa seva amb Antonio de Hoyos y Vinent.

el seu retrat: Zuloaga, Anselmo Miguel, Nieto, els Zubiaurre, Beltrán Masses, i també d'aquella sèrie d'il·lustradors que marcaren una època en les pàgines de «Blanco y Negro» i «La Esfera»: José Loygorri, Roberto Montenegro, Penagos, Manchón, Echea i, sobretot, Salvador Bartolozzi.

L'art de Tórtola Valencia, en definitiva, és el resultat d'unes inquietuds intel·lectuals i estètiques pròpies d'aquells anys. Les mateixes que feren aflorar un fenomen com el dels Ballets Russos. És a dir, una estilització del folklore, un replantejament de la tradició i la substitució de la delicadesa per l'exaltació i l'hedonisme, que tant havia de contribuir no a imposar una nova estètica, ja que, de fet, aquesta duraria poc (la mateixa Tórtola, passada la Primera Guerra Mundial, vegé declinar la seva fama, almenys a Europa), sinó a trencar una manera de ser convencional i obrir pas a noves experiències i resultats, que han conformat el caràcter obert de la dansa noble al segle XX.

Francesc Fontbona

Tortole Calucos
"La Dayadera"
Belkiss, 1915.

La baiadera

Les baiaderes, sacerdotesses de Kalidurga, deessa hindú de la mort, eren –segons la llegenda– objectes de joc i de passió per als prínceps i només ballaven per a ells, essent impossible contemplar-les fora dels palaus. Fòrtola Valencia perllongava la seva llegenda fora de l'escenari i deia que l'autenticitat de la dansa estava reforçada per la del vestit, que li havia estat regalat per un autèntic príncep en un dels seus nombrosos viatges a la Índia.

La mort d'Assè

Dins del seu gust per l'excitisme i la llegenda, Tortola València basa moltes de les seves coreografies en personatges trets de Peter Lynt, d'Ølssen, amb música de Grieg. Les més famoses foren *La dansa d'Anitra*, *La cançó de Solweig*, *La dansa dels gnoms*... *La riguesa expressiva de la seva plàstica i l'inusual vestuari d'aquesta dansa la converteixen en una peça rara en el seu repertori. La profunditat dramàtica d'aquesta dansa la retroben més endavant en alguns temes de Mary Wigman i de Martha Graham.*

Samuel Johnson
Native American
California

Africana

Tot i no ser una de les seves danses més representades, resulta sorprendent l'actual i singular imatge de Tortola València en aquesta interpretació. Si bé al començament les seves danses estaven en una línia estètica i conceptual on era fonamental l'excitació i el ritual, a poc a poc va anar buscant noves formes expressives, no sempre amb fortuna. D'aquestes, Africana s'apropava a una imatge desenfrenada i salvatge, en oposició al classicisme d'altres coreografes seves d'aquella època.

TORIOLA
VALENCIA

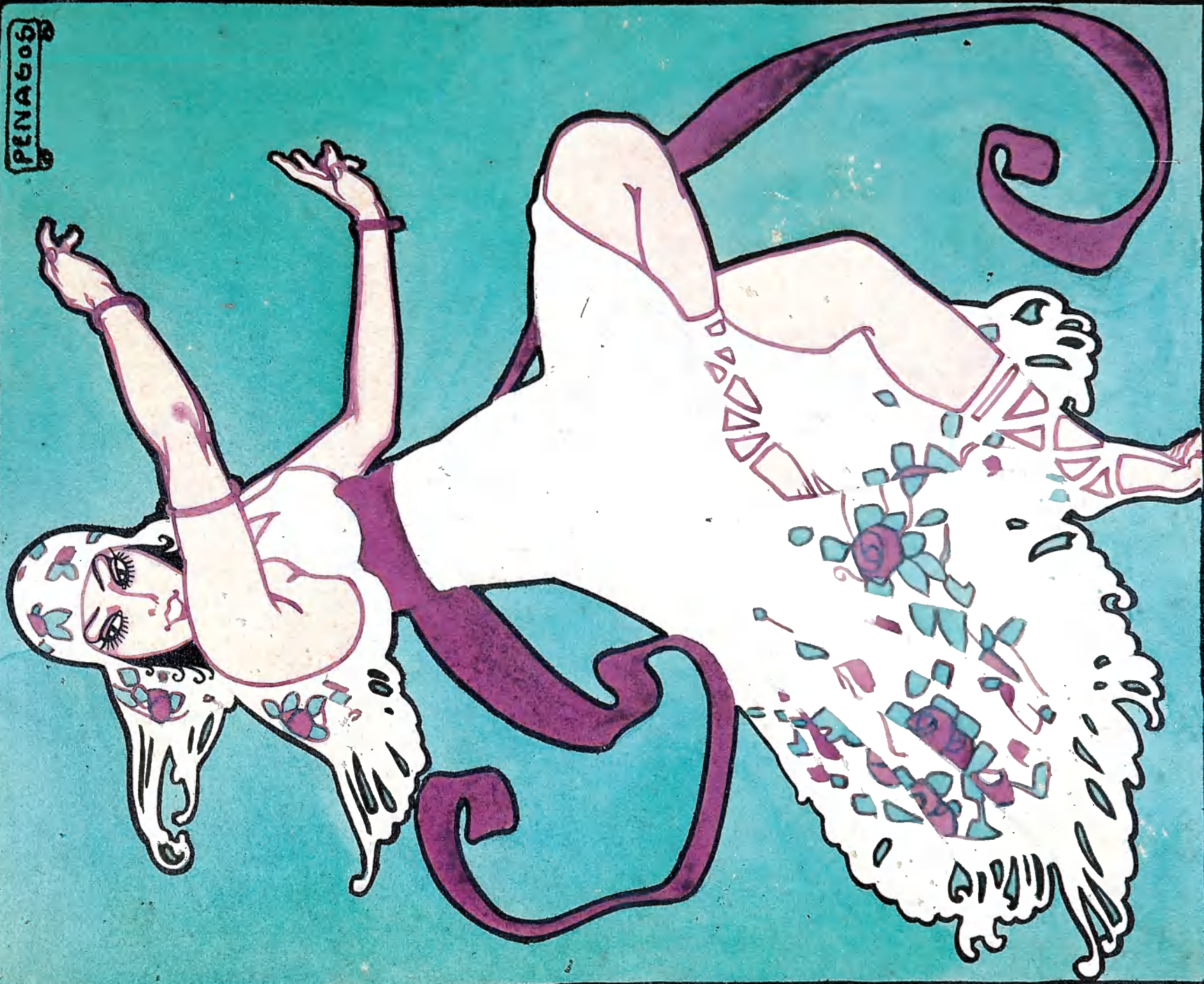
Boñita
cansino

Cartell de Botaniós

Tortola Palencia pertany completament a una tendència artística de començaments de segle que cerca en l'orientalisme i l'exotisme una nova forma d'expressió. Com a representant gairebé exclusiva d'aquests corrents a l'Estat espanyol, va ser àmpliament admirada i celebrada per pintors i intel·lectuals de l'època, que li van dedicar poemes i odres. En aquest context cal destacar la seva presència a l'Ateneo madrileny el gener de 1912.

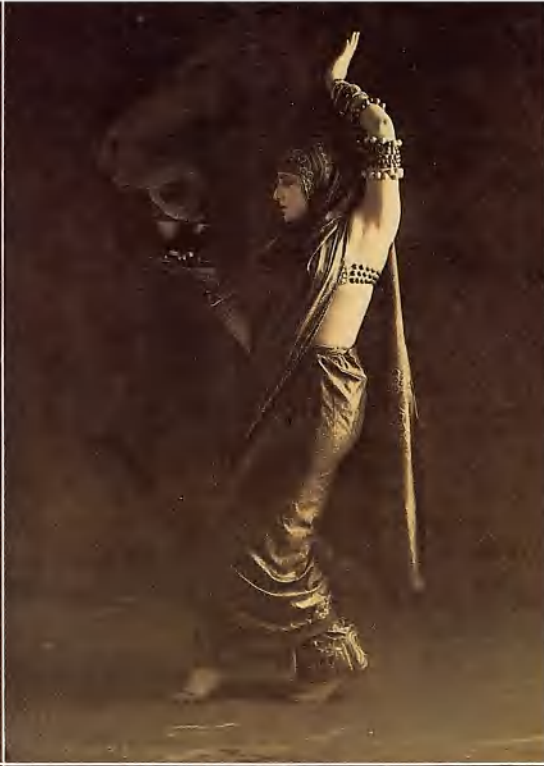
PENAGOB

TORELLA
VALENCIA

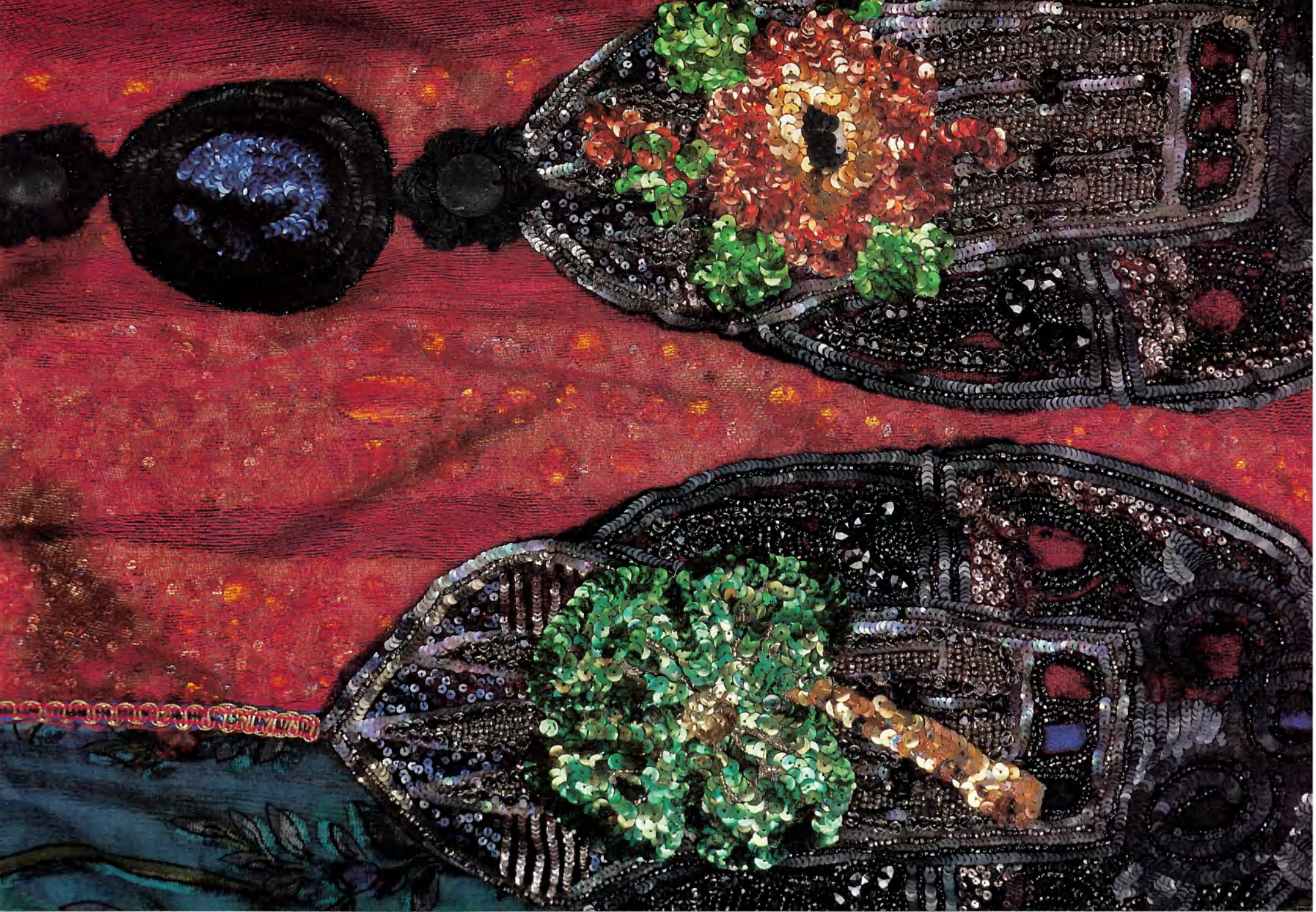
Carrell de Penagos

*Com altres ballarines de principis del segle, Tortola València re-
nega de les formes acadèmiques i convencionals d'interpretació de
la dansa; fos clàssica o espanyola. Influïda per l'eclectisme i la ri-
quesa cromàtica dels Ballets Russos de Serguei Diaghilev i per
l'incorporisme i l'esportaneïtat d'Isadora Duncan, que preténia
tornar a les arrels de la dansa clàssica grega, Tortola crea un
estil propi i personalíssim en la dansa, barrejant el ritual amb el
folclore i la literatura amb la llegenda.*

Dansa de l'encens

En els comentaris escrits per Tórtola Valencia sobre les seves danses, explica que –segons una autèntica llegenda oriental– en aquesta les dones infècundes s'oferien al Déu solar per tal que les fertilitzés, envoltades d'espitals de fum aromàtic d'encens, dirigides per Agni, déu del foc i de la família, que dorm en les brases de l'encenser. Aquesta és, possiblement, una de les seves danses més personals, de les més riques en interpretació i adaptació de les danses orientals.

Detall del vestit per a la dansa La buiadera

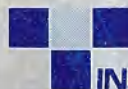
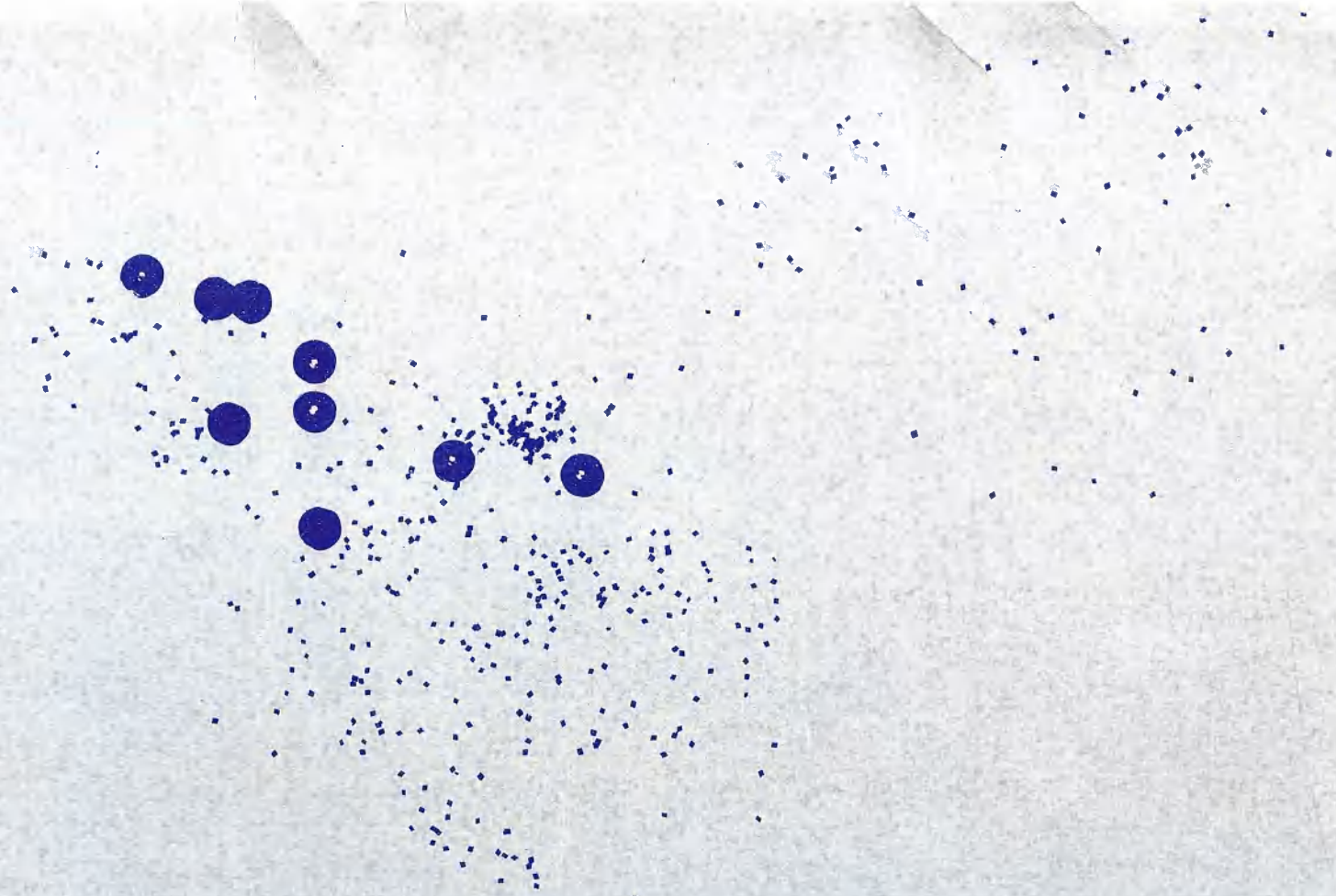
Ignat que amb la temàtica de les seves danses, en Tortosa Palencia sorprèn la riquesa del vestuari. Per a cada dansa escollia amb tot detall els materials que materialitzaven el disseny que ella mateixa havia fet. De vegades s'inspirava en pintures (de Sargent, Gainsborough, Zuloaga...) o bé copiava o s'inspirava en vestits tradicionals i folkòrics, ja fossin hiatis, espanyols o havuans, en d'altres casos a partir de la seva imaginació, com en el cas de Tortosessa, Rebató o en les danses inspirades en Peer Gynt, d'Osseu i Erieg. En tots ells, ens adonem del barroquisme i preciosisme del disseny.

Algunes danses: La gitana (Granados), La serp (Delibes), La mort del cigne (Saint-Saëns) i Rektah (Luigini)

Aquestes danses reflecteixen alhora un gust accentuat per l'exotisme orientaltzant (com a Rektah) i una utilització de recursos folklòrics. Tot i que mai no es va servir de la dansa acadèmica, que reconeixia no haver estudiat mai, no evità la temptació de ballar el més clàssic dels temes, La mort del cigne. De tota manera, trobà el punt màxim de les seves facultats artístiques i expressives en creacions originals, com ara La dansa de la serp.

INSTITUT DEL TEATRE Museu de les Arts de l'Espectacle